

Piotr Niczyporuk

---

## Operacje wykonywane przez bankierów rzymskich (*argentarii*)

### STRESZCZENIE

*Argentarii* to jedna z grup bankierskich w starożytnym Rzymie. Charakterystycznym wyznacznikiem ich działalności był nałożony w edykcje pretorskim obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej. W księdze tej ewidencjonowane były określone typy czynności dokonywanych zazwyczaj przez bankierów na rzecz klientów. Obowiązek ten znajduje odzwierciedlenie w pretorskiej regulacji *editio rationum*. Wśród operacji bankierskich mających swój wyraz w księdze rachunkowej była działalność depozytowa i pożyczkowa.

Bankierzy przyjmowali depozyty pieniężne zwane *depositum regulare* (przedmiotem depozytu były: monety, dokumenty, a niekiedy inne rzeczy ruchome) oraz *depositum irregulare* (do zwrotu na każde żądanie, w postaci *tantundem eiusdem generis*). Klienci chronili tym samym kapitał przed rozbojami, a także wykorzystywali depozyt do zapłaty w związku z *receptum argentarii*. Polegało ono na złożeniu nieformalnej obietnicy przez bankiera dotyczącej świadczenia z jego strony określonej sumy pieniężnej lub rzeczy. Bankierzy zwani *argentarii* udzielali często pożyczek – ambitnym nobilem, *municipium* lub władcom Wschodu. Mogli również uczestniczyć w udzielaniu pożyczek morskich.

W drugiej połowie II w. p.n.e. pojawiło się kilka istotnych zmian w prowadzeniu działalności bankierskiej. *Argentarii*, którzy do tej pory zajmowali się przyjmowaniem depozytów, zaczęli brać również regularny udział w sprzedażach aukcyjnych. Kolejną formą działalności bankierskiej była kontrola jakości i wymiana monet. Początkowo te właśnie operacje wykonywali *nummularii* występujący w roli urzędowych probierców. Zapewne *argentarii* nie byli kontrolerami jakości, ani nie zajmowali się odzyskiwaniem długów swoich klientów od osób trzecich.



**Piotr Niczyporuk**

---

## **Transactions Performed by Roman Bankers (*argentarii*)**

### **ABSTRACT**

The *argentarii* participated in various monetary transactions which were of substantial importance in the economic life of ancient Rome. They accepted monetary deposits called *depositum regulare* made in a proper form. The deposited objects included coins, documents and sometimes other movable property. Money deposited in a regular deposit was placed in labeled money-bags which were equipped with *tesserae nummulariae*. They had to be returned to the owners in an untouched condition.

Depositing cash with bankers as *depositum irregulare* gave one greater freedom in disposing of it not only in Rome but also outside its borders. The *argentarii* could invest the capital they received on condition of subsequently transferring an equivalent amount to the deposit maker. The clients deposited money with bankers in the *depositum irregulare*, to be returned at every request, in the form of *tantundem eiusdem generis*. Lending operations were also undertaken by *argentarii*. Loans were often granted at high interest rates to young ambitious nobles. Bankers could also participate in granting marine loans, generating profits from them.

Several important changes in conducting the banking business appeared in the second half of the 2<sup>nd</sup> century BC. The *argentarii* started to regularly participate in auction sales. The *argentarii* on the one hand paid to the seller the purchase price and on the other hand they granted short-term loans to the buyers. Quality control and the exchange of coins was another form of banking operations. The *argentarii* were probably not controllers of quality since there is no proof that other bankers, apart from the *nummularii*, dealt with controlling coins. Neither did the *argentarii* engage in recovering their clients' debts from third parties.



## 1

## USŁUGI ŚWIADCZONE PRZEZ BANKIERÓW RZYMSKICH – UWAGI OGÓLNE

W starożytnym Rzymie działalność bankierska odgrywała doniosłą rolę od III w. p.n.e. do III w. n.e., czyli w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych. Prawnicy rzymscy stosowali rozbudowaną terminologię na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską. W źródłach jurydycznych oraz literaturze nieprawniczej początkowo spotyka się greckie nazewnictwo a mianowicie *trapezitae*, którego łacińskim odpowiednikiem był termin *argentarii*. W czasach republiki za pośrednictwem bankierów realizowano większość ważnych przedsięwzięć gospodarczych, a do typowych operacji przez nich świadczonych należało<sup>1</sup>:

1. przyjmowanie depozytów (pieniężnych i w naturze),
2. udzielanie pożyczek swoim klientom w formie postawienia bezpośrednio do dyspozycji pożyczkobiorcy określonej sumy pieniędzy<sup>2</sup> lub wydanie klientowi albo bezpośrednio wskazanej przez

<sup>1</sup> J. Krzynówek (*Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000, s. 184–185) wymieniał typowe usługi świadczone przez *argentarii*. Natomiast operacje te wykonywały inne osoby, jak chociażby *nummularii*, którzy stopniowo zaczęli konkurować z *argentarii*, M. Talamanca, *'Argentarii'*, NNDI 1957, 1, 2, s. 940 i n. Por. J. Oehler, *'Argentarii'* (1), RE 1895, 2, szp. 706–710; P. Habel, *'Argentarii'* (2), RE 1895, 2, szp. 710–711; P. Niczyporuk, A. Talecka, *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe* (w:) *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 17 i n.; iidem, *'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie* (w:) *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 23 i n.

<sup>2</sup> Działalność pożyczkowa wiązała się z zyskami osiąganymi z procentów dodatkowo zastrzeganych przy umowie pożyczki. Na temat procederu lichwy w starożytnym Rzymie, zob.: A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa*, Łódź 1999, s. 21 i n.; eadem, *Le problème de l'usure en Rome republicaine*, OIR 2000, 6, s. 124–150; eadem, *Problem lichwy w republikańskim Rzymie* (w:) A. Sokala, E. Gajda (red.), *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001, s. 171–193; eadem, *Fenus unciarum*, RIDA 2002, 49, s. 165–183; eadem, *Represja lichwiarstwa w rzymskiej republice* (w:) A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz (red.), *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, Lublin 2007, s. 193–219; eadem, *La législation republicaine contre usure* (w:) C. Masi-Doria, C. Cascione, *Fides, Humanitas, Ius. Studi in onore di L. Labruna*, t. 6, Napoli 2007, s. 4296–4310; W. Wołodkiewicz, *Uwagi na temat lichwy* (w:) *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 437 i n. Por. także P. Gröschler, *Banchieri e limite delle usurae*, Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana 1998, 12, s. 345–352; S. Mrozek, *'Faenus'. Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*, Stuttgart 2001, s. 19 i n.; K. Verboven, *The Sulpicii from Puteoli and Usury in the Early Roman Empire*, TR 2003, 71, s. 7 i n.; idem, *The Sulpicii from Puteoli. 'Argentarii' or 'Faeneratores'?* (w:) *Hommages à C. Deroux*, III, *Histoire et épigraphie. Droit*, Latomus 2003, 270, s. 429 i n.

niego osobie specjalnego dokumentu *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce<sup>3</sup>,

3. pośrednictwo w sprzedaży aukcyjnej majątków<sup>4</sup>,
4. sprawdzanie jakości monet<sup>5</sup> oraz wymiana monet<sup>6</sup>,
5. odzyskiwanie długów klientów od osób trzecich.

Charakterystycznym wyznacznikiem działalności bankierskiej i zarazem elementem pozwalającym odróżnić ten rodzaj działalności od innych o podobnym charakterze, był nałożony w edyktie pretorskim na *argentarii* obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej<sup>7</sup>, w której w sposób określony przez przepisy prawa, ewidencjonowane były określone typy czynności<sup>8</sup>

<sup>3</sup> Patrz M. Kuryłowicz, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, Rejent 1994, 4, 10, s. 12 i n.

<sup>4</sup> A. Petrucci, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino 2002, s. 36 i n.; idem, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007, s. 158 i n.; idem, *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione* (w:) P. Cerami, A. Di Porto, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 117 i n.; P. Niczyporuk, A. Talecka, *Aukcyjna sprzedaż majątków jako jedna z form działalności bankierskiej w starożytnym Rzymie* (w:) *Pieniądz – Kapitał – Praca – Wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2008, s. 21 i n.; idem, *Аукционная продажа имущества как одна из форм банковской деятельности в древнем Риме* (w:) *XII Colloquio dei romanisti dell'Europa Centro-Orientale e dell'Asia. Научные материалы*, Irkuck 2009, s. 17 i n. Zob. także *Aukcyjna sprzedaż majątków z udziałem bankierów w starożytnym Rzymie* (w:) J. Bieluk, A. Doliwa, A. Malarewicz-Jakubów, T. Mróz (red.), *Z zagadnień prawa rolnego, cywilnego i samorządu terytorialnego. Księga jubileuszowa profesora Stanisława Prutisa*, Białystok 2012, s. 596–605.

<sup>5</sup> P. Niczyporuk, A. Talecka, *'Nummularii' jako strażnicy...*, s. 23 i n. Na temat ustawodawstwa dotyczącego *falsae mensurae* patrz: M. Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, Folia Societatis Scientiarum Lublinensis 1991, 33, 1–2, s. 73 i n.

<sup>6</sup> Zdaniem Talamanki *argentarii* nie zajmowali się działalnością polegającą na kontroli jakości monet, która stanowiła wyłącznie domenę *nummularii* (M. Talamanca, *'Argentarii'...*, s. 940 i n.). Odmienny pogląd w tej materii głosił J. Andreau (*Banking and Business in the Roman World*, tł. J. Lolyd, Cambridge 2004, s. 33 i n.). Jego zdaniem w zakres działalności *argentarii* wchodziła również wymiana pieniędzy. Właśnie by prowadzić tego typu operacje pojawili się oni w Rzymie na *Forum* (M. Сайко, *Аргентаріі, менсаріі, нуммуляріі... (банкіри античного Риму і їхні основні операції)*, Питання стародавньої та середньовічної історії (Збірник наукових праць), Чернівці 2008, 2(26), s. 47). Por. W.T. Kraut, *De argentariis et nummulariis commentatio*, Gottingae 1826, c. 4.

<sup>7</sup> Por. R. M. Thilo, *Der 'Codex accepti et expensi' im römischen Recht. Ein Beitrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, s. 221 i n.; G. Maselli, *'Argentaria': Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986; s. 101 i n.; A. Bürge, *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, ZSS 1987, 104, s. 509 i n.; O. Behrends, *Das Litteralvertrags. Geldtruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“) im römischen Privatrecht und Zensus* (w:) *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. I, Warszawa 2000, s. 57 i n.

<sup>8</sup> Zob. J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 184 i n., ibidem wykaz szczegółowej literatury.

dokonywanych zazwyczaj przez bankierów na rzecz klientów<sup>9</sup>. Obowiązek ten znajduje odzwierciedlenie w pretorskiej regulacji *editio rationum*.

D. 2, 13, 4 pr. – 4 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Praetor ait: Argentariae mensae exercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule. Huius edicti ratio aequissima est: nam cum singulorum rationes argentarii conficiant, aequum fuit id quod mei causa confecit meum quodammodo instrumentum mihi edi. Sed et filius familias continetur his verbis, ut vel ipse cogatur edere: an et pater, quaeritur. Labeo scribit patrem non cogendum, nisi sciente eo argentaria exercetur: sed recte Sabinus respondit tunc id admittendum, cum patri quaestum refert. Sed si servus argentariam faciat (potest enim), si quidem voluntate domini fecerit, compellendum dominum edere ac perinde in eum dandum est iudicium, ac si ipse fecisset. sed si inscio domino fecit, satis esse dominum iurare eas se rationes non habere: si servus peculiarem faciat argentariam, dominus de peculio vel de in rem verso tenetur: sed si dominus habet rationes nec edit, in solidum tenetur. Sed ibi quis compellitur edere, ubi argentariam exercuit, et hoc est constitutum. quod si instrumentum argentariae in alia provincia habeat, in alia administraverit, ibi puto cogendum edere, ubi argentariam exercuit: hoc enim primum deliquit, quod alio instrumentum transtulit. quod si in alio loco argentariam exercet, alibi autem ad editionem compelletur, minime hoc facere cogitur: nisi descriptum velis ubi de ea re agitur eum tibi dare, tuis videlicet sumptibus.*

Ulpian, komentując edykt, powoływał się na pogląd Labeona i przyjmował jego definicję *rationes*. Jak słusznie zauważył J. Krzynówek, przy jej pomocy można było odtworzyć operacje bankierskie podejmowane w ramach *mensae argentariae*<sup>10</sup>. Działalność finansową o profilu bankierskim w formie takich właśnie zakładów prowadzili nie tylko *argentariae mensae exercitores*, czyli osoby dokonujące czynności w imieniu i na rzecz klientów<sup>11</sup>, lecz także *argentarii socii*<sup>12</sup>.

Księga rachunkowa (*ratio*) winna zawierać zapisy, które odnosiły się do czynności dwustronnie zobowiązującej, zaś wzajemne roszczenia powinny

<sup>9</sup> A. Petrucci, *'Mensam exercere'*. Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. – metà del III sec. d.C.), Napoli 1991, s. 19; idem, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)*, Studi Senesi 2005, 15, s. 71–85.

<sup>10</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 186.

<sup>11</sup> A. Petrucci, *'Mensam exercere'*..., s. 19.

<sup>12</sup> Z. Służewska, *Odpowiedzialność wspólników wobec osób trzecich w szczególnych rodzajach rzymskiej spółki*, praca doktorska niepublikowana, Warszawa 2001, s. 81.

być przeciwstawione sobie<sup>13</sup>. Była więc ona charakterystyczna dla operacji bankierskich, gdyż bankier w tej księdze ewidencjonował określone czynności, dokonywane na rzecz klientów<sup>14</sup>. Jak słusznie zauważył J. Krzynówek, obowiązek ten był korelatem wynikającej z edyktu powinności okazywania ksiąg rachunkowych w sporach prowadzonych przez bankiera<sup>15</sup>. Była również wykorzystywana w konfliktach pomiędzy osobami trzecimi, w których *argentarius* nie był stroną<sup>16</sup>. Jednakże do pełniejszego ukazania struktury księgi rachunkowej należy porównać rozważania Ulpiana z innego fragmentu czwartego komentarza do edyktu.

D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultro citro dandi, credendi, obligandi, solvendi sui causa negotiationem; nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere. Nec si pignus acceperit aut mandatum, compellendum edere: hoc enim extra rationem esse. Sed et qui solvi constituit [recepit]<sup>17</sup>, argentarius edere debet: nam et hoc ex argentaria venit.*

Jurysta, by należycie skomentować edykt pretorskich przytoczył jego autentyczną treść. Ponadto Ulpian, w cytowanym fragmencie, omawiał i rozszerzał pogląd Labeona. Zatem dopiero łączna analiza obu fragmentów komentarza do edyktu może dać pełniejszy obraz zawartości księgi rachunkowej bankiera. Można więc wskazać, że zobowiązania z kontraktów dwustronnie zobowiązujących (*ultra citro dandi accipiendi*) były wpisywane do bankierskiej *ratio*<sup>18</sup>. Ponadto winny tam się znaleźć zobowiązania z jednostronnych wierzytelności wynikających z pożyczki (*credendi*), stypulacji (*obligandi*), oraz zapłaty w celu umorzenia wcześniej istniejącego zobowiązania (*solvendi*)<sup>19</sup>. Natomiast w cytowanych fragmentach istnieje wzmianka o zastawie, co może sugerować brak możliwości jego zapisu w księdze rachunkowej

<sup>13</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 184 i n.,

<sup>14</sup> R.M. Thilo, op. cit., s. 221 i n.

<sup>15</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 186.

<sup>16</sup> A. Bürge, *Zum Edikt 'De edendo'. Ein Beitrag zur Struktur des römischen Zivilprozesses*, ZSS 1995, 112, s. 25 i n.

<sup>17</sup> O. Lenel, *Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictscommentare*, ZSS 1881, 2, s. 62; A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 172.

<sup>18</sup> B. Albanese zaproponował korektę tekstu poprzez wstawienie przecinków pomiędzy słowa *dandi* i *accipiendi* – zob. idem, *'Agere', 'gerere' e 'contrahere' in D. 50.16.19. Congettura su una definizione di Labeone*, SDHI, 1972, 38, s. 204 i n. [= *Scritti giuridici*, t. II, Palermo 1991, s. 1128].

<sup>19</sup> B. Albanese zaproponował także korektę tekstu poprzez wstawienie przecinków pomiędzy słowa *obligandi* i *solvendi* – zob. ibidem, s. 1128. Pogląd ten poparł A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 176.

bankiera. Natomiast istniejącą informację o *mandatum* słusznie uważa się za głosę<sup>20</sup>.

Głębszej interpretacji cytowanych fragmentów autorstwa Ulpiana dokonał A. Petrucci<sup>21</sup>. Romanista, kontynuując niejako pracę B. Albanese, przyporządkował wymienione w księdze rachunkowej zapisy poszczególnym operacjom, które były charakterystyczne dla działalności bankierskiej. Uznał on, że czynnością, którą wykonywaliby bankierzy, mogła być wymiana gotówki. Taka operacja oznaczona w *ratio* jako *negotiatio ultro citro dandi causa* miałyby miejsce przy depozycie nieprawidłowym bezprocentowym oraz w sytuacji nabycia przez klienta monet od bankiera (D. 48, 10, 9, 2). W księdze rachunkowej rejestrowano również *negotiatio accipiendi causa*, czyli prawdopodobnie pożyczkę, jak również *permutatio pecuniae* – czynność polegająca na poleceniu zapłacenia innemu bankierowi długu, jaki wpisujący operację bankier miał u swego klienta<sup>22</sup>. W *ratio* swoje miejsce miała także *negotiatio credendi causa*, pod którą kryłaby się oprocentowana pożyczka udzielona bankierowi przez klienta oraz depozyt nieprawidłowy. W księdze rachunkowej dokonywano wpisu *negotiatio obligandi sui causa*, która oznaczałaby pożyczkę, ale którą bankier na polecenie klienta wypłacałby osobie trzeciej. W zakresie tego zwrotu znajdowały się również gwarancje udzielone przez bankiera na korzyść klienta, jak również przyjęcie solidarnego zobowiązania wobec osób trzecich obok swojego klienta. Wpisem obejmowano także *negotiatio solvendi sui causa*, czyli przejęcie długu klienta za pomocą *transcriptio a persona in personam* lub zwolnienie klienta z długu poprzez jego zapłacenie<sup>23</sup>. *Rationes* i związany z tym obowiązek *editio* w razie sporu służył niewątpliwie jako kryterium pozwalające rozróżnić działalność bankierską od innych nieprofesjonalnych rodzajów zaangażowania na rynku finansowym<sup>24</sup>.

*Argentarii* oferowali swoim klientom usługi w miejscach publicznych w specjalnych pomieszczeniach zwanych *mensae argentariae*<sup>25</sup>. Były one

<sup>20</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 187.

<sup>21</sup> A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 176.

<sup>22</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 188.

<sup>23</sup> A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 176.

<sup>24</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 186.

<sup>25</sup> M. Talamanca, *'Argentarii'...*, s. 940 i n.; J. Oehler, *'Argentarii' (1)...*, szp. 706–710; P. Habel, *'Argentarii' (2)...*, szp. 710–711. Szerzej zob. G. Maselli, *'Argentaria'...*, 138 i n.; A. Földi, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani* (w:) *Au-delà des frontières...*, s. 207 i n.; E. Stolfi, *Studi sui "Libri*

własnością państwa a osoby prywatne mogą jedynie z nich korzystać. Wynikało to z faktu, że stały one na gruncie publicznym i w myśl zasady *superficies solo cedit*<sup>26</sup> były przedmiotem własności *populus Romanus*<sup>27</sup>. Przez to należały do rzeczy wyjętych z obiegu jako *res humani iuris*<sup>28</sup>. Zainteresowani mogli użytkować *tabernae* na podstawie umowy najmu lub na podstawie prawa *superficies*<sup>29</sup>. Reglamentując przydział lokali znajdujących się na *Forum*, urzędnicy niejako dokonywali kontroli czynności bankierskich. W związku z tym ich działalność podlegała swego rodzaju koncesjonowaniu. Zatem wynajęcie od państwa, w okresie republiki, miejsca w *taberna* na *Forum*, było równoznaczne z uzyskaniem takiej koncesji.

## 2

### DZIAŁALNOŚĆ DEPOZYTOWA

*Argentarii* prowadzili działalność depozytową, przyjmując w depozyt pieniądze i towary. Środki finansowe, których Rzymianie nie wykorzystywali na pokrycie wydatków, oddawali na przechowanie bankierom<sup>30</sup>. W źródłach prawnych i rzymskiej literaturze nieprawniczej znajdujemy odniesienia do kontraktu przechowania (*depositum*). Zatem depozyty, które

---

*ad edictum*” di Pomponio: *Contesti e pensiero*, Collana della Rivista di Diritto Romano, [www.ledonline.it/rivistadirittoromano/](http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/), Maggio 2001, s. 483 i n.

<sup>26</sup> G. 2, 73. Por. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, t. I, wyd. 2, München 1971, s. 429. Por. także A. Sokala, *Zasada ‘superficies solo cedit’ w prawie rzymskim*, AUNC, Prawo 1987, 25, 172, s. 143–160; R. Świrgoń-Skok, *Odstępstwa od zasady ‘superficies solo cedit’ (uwagi historyczno-prawne)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, 7: Jednostka, państwo i prawo dawniej i dziś, Prawo 2003, 1, s. 383–400; eadem, *Nieruchomość i zasady akcesji według prawa rzymskiego*, Rzeszów 2011, s. 133 i n.

<sup>27</sup> J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 176.

<sup>28</sup> D. 18, 1, 32. Por. H. Schlosser, F. Sturm, H. Weber, *Die rechtsgeschichtliche Exegese*, München 1993, s. 37; H. Vogt, *Das Erbbaurecht des klassischen römischen Rechts*, Köln–Wien 1950, s. 5 i n.; J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy...*, s. 176. Por. A. Petrucci, *Profili giuridici ...*, s. 14 i n.

<sup>29</sup> D. 43, 18, 2. Zob. W. Osuchowski, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków 1970, s. 31; H. Vogt, *Das Erbbaurecht des klassischen römischen Rechts*, Köln–Wien 1950, s. 66 i n.

<sup>30</sup> J. Andreau, *Banking and business in the Roman World...*, s. 40.

mogły być składane u bankiera to *depositum regulare*<sup>31</sup> i *depositum irregulare*<sup>32</sup>. By zrozumieć istotę i różnicę pomiędzy dwoma rodzajami przechowania należy dokonać analizy wypowiedzi Alfenusa Varusa z piątej księgi *Digestów*, która została przekazana w formie streszczenia dokonanego przez Paulusa<sup>33</sup>.

D. 19, 2, 31 (*Alfenus libro quinto digestorum a Paulo epitomatorum*): *In navem Saufeii cum complures frumentum confuderant, Saufeius uni ex his frumentum reddiderat de communi et navis perierat: quaesitum est, an ceteri pro sua parte frumenti cum nauta agere possunt oneris aversi actione. respondit rerum locatarum duo genera esse, ut aut idem redderetur (sicuti cum vestimenta fulloni curanda locarentur) aut eiusdem generis redderetur (veluti cum argentum pusulatum fabro daretur, ut vasa fierent, aut aurum, ut anuli): ex superiore causa rem domini manere, ex posteriore in creditum iri. idem iuris esse in deposito: nam si quis pecuniam numeratam ita deposuisset, ut neque clusam neque obsignatam traderet, sed adnumeraret, nihil aliud eum debere apud quem deposita esset, nisi tantundem pecuniae solveret. secundum quae videri triticum factum Saufeii et recte datum. quod si separatim tabulis aut heronibus aut in alia cupa clusum uniuscuiusque triticum fuisset, ita ut internosci posset quid cuiusque esset, non potuisse nos permutationem facere, sed tum posse eum cuius fuisset triticum quod nauta solvisset vindicare. et ideo se improbare actiones oneris aversi: quia sive eius generis essent merces, quae nautae traderentur, ut continuo eius fierent et mercator in creditum iret, non videretur onus esse aversum, quippe quod nautae fuisset: sive eadem res, quae tradita esset, reddi deberet, furti esse actionem locatori et ideo*

<sup>31</sup> O depozycie zob. C. Longo, *Corso di diritto romano. Il deposito*, Milano 1933, passim; S. Solazzi, *L'estinzione dell'obbligazione nel diritto romano*, t. I, Napoli 1935, s. 140 i n.; G. Gandolfi, *Il deposito nella problematica della giurisprudenza romana*, Milano 1971, passim; U.E. Paoli, *Deposito (Diritto antico)*, NNDI 1975, 5, s. 494; W. Litewski, *Studien zur Verwahrung im Römischen Recht*, Warszawa–Kraków 1978, s. 5 i n.

<sup>32</sup> Romaniści analizowali ten tekst w związku z *locatio conductio*, a szczególnie z *locatio conductio irregularis* por. Th. Mayer-Maly, *'Locatio conductio': eine untersuchung zum klassischen römischen Recht*, Wien 1956, s. 34 i n.; F.M. de Robertis, *D. 19, 2, 31 et il regime dei trasporti marittimi nell'ultima eta repubblicana*, SDHI 1965, 31, s. 92; A. Watson, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965, s. 106 i n.; J.A.C. Thomas, *Trasporto marittimo, locazione ed „actio oneris aversi”* (w:) *Antologia giuridica romanistica e antiquaria*, t. I, Milano 1968, s. 223 i n.; R. Röhle, *Das Problem der Gefahrtragung im Bereich des römischen Dienst- und Werkvertrages*, SDHI 1968, 34, s. 219; N. Benke, *Zum Eigentumserwerb des Unternehmers bei der 'locatio conductio irregularis'*, ZSS 1987, 104, s. 156 i n.; R. Zimmermann, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 402. Por. także rozważania H.T. Klami, *'Mutua magis videtur quam deposita'*, Helsinki 1969, s. 99.

<sup>33</sup> O tym, że cały fragment miałby pochodzić od Paulusa – zob. E. Costa, *Papiniano. Studio di storia interna del diritto romano*, t. IV, Bologna 1899, s. 72; U. Brasiello, *Deposito irregolare* (w:) *Problemi di diritto romano esegeticamente valutati*, t. I, Bologna 1954, s. 52; całkowitego udziału Paulusa w redagowaniu tego tekstu nie wykluczył J. Sondel, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, Kraków 1967, s. 82 i n.

*supervacuum esse iudicium oneris aversi. sed si ita datum esset, ut in simili re solvi possit, conductorem culpam dumtaxat debere (nam in re, quae utriusque causa contraheretur, culpam deberi) neque omnimodo culpam esse, quod uni reddidisset ex frumento, quoniam alicui primum reddere eum necesse fuisset, tametsi meliorem eius condicionem faceret quam ceterorum*<sup>34</sup>.

Rozważania o depozycie nieprawidłowym zostały przedstawione w kontekście jego odróżnienia od pożyczki. Najważniejszym w naszych rozważaniach będzie ustęp zaczynający się od słów: *idem iuris esse in deposito*. Paulus, opierając się na wywodach Alfenusa Varusa, dochodzi do wniosku, że *depositum irregulare* będzie miało miejsce wtedy, gdy zostanie zdeponowana suma pieniężna na opisanych przez jurystę warunkach, chodzi tu o to, że pieniądze musiały zostać odliczone i przekazane bez zamknięcia, zapieczętowania przez deponenta (*neque clusam neque obsignatam traderet, sed adnumeraret*). Taka forma depozytu rodziła obowiązek po stronie depozytariusza zwrócenia *tantundem* dokładnie tej samej kwoty. Możliwość żądania zwrotu nie będzie tutaj wynikiem porozumienia stron, lecz właśnie zdeponowania rzeczy zamiennej (pieniędzy) w ten sposób (*ita*) *ut neque clusam neque obsignatam traderet*<sup>35</sup>, a na tę okoliczność wydawano kwit depozytowy.

Depozyt prawidłowy zaś będzie miał miejsce wówczas, gdy zostanie zdeponowana określona, odliczona kwota złożona w zamkniętej zapieczętowanej sakiewce, kasetce, czy w innej podobnej postaci, tak aby depozytariusz nie miał do nich dostępu. Z drugiej strony na osobie przyjmującej ciężar obowiązek zwrotu dokładnie tego przedmiotu, który został zdeponowany. Zatem depozyt mógł być złożony w takiej formie dopiero po dokonaniu kontroli monet i ich zapieczętowaniu przez bankiera.

<sup>34</sup> Odnośnie do autentyczności tego fragmentu zob. F. Haymann, *Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht*, ZSS 1919, 40, s. 223; W. Kunkel, *'Diligentia'*, ZSS 1925, 45, s. 312 i n.; L. De Sarlo, *Alfeno Varo e i suoi digesta*, Milano 1940, s. 110; E. De Santis, *Interpretazione del fr. 31 D. 19.2 (Alfenus libro V a Paulo epitomatorum)*, SDHI 1946, 12, s. 88; A. Pflüger, *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht*, ZSS 1947, 65, s. 197 i n.; Th. Mayer-Maly, *'Locatio conductio': eine untersuchung zum klassischen römischen Recht*, Wien 1956, s. 34 i n.; D. Nörr, *Die Entwicklung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht*, ZSS 1956, 73, s. 101 i n.; A. Wiliński, *D.19.2.31 und die Haftung des Schiffers im altrömischen Seetransport*, Annales UMCS, Sec. G. Ius, 1960, 7, 10, s. 359; J. Sondel, *Szczególne rodzaje depozytu...*, s. 82 i n.; H.J. Roth, *Alfeni Digesta. Eine späterepublikanische Juristenschrift*, Berlin 1999, s. 23 i n.; B. Forschner, *Das Schiff des Saufeius. Anmerkungen zu D.19.2.31*, Forum Historiae Iuris, Erste europäische Internetzeitschrift für Rechtsgeschichte (8 November 2011) <http://www.forhistiur.de/>, s. 1 i n. Por. także A. Bessenyo, *Das Rätsel der actio oneris aversi. Eine Exegese von D.19.2.31* (w:) G. Hamza (ed.), *'Iura antiqua', 'Iura moderna'*, Festschrift für Ferenc Benedek, Pecs 2001, s. 24; É. Jakab, *Vertragsformulare im Imperium Romanum*, ZSS 2006, 123, s. 88.

<sup>35</sup> J. Sondel, *Szczególne rodzaje depozytu...*, s. 82.

Jurystą, który odniósł się do depozytów przyjmowanych przez bankierów był Papinian. Jego wypowiedź kompilatorzy umieścili w tytule trzecim w księdze szesnastej<sup>36</sup>.

D. 16, 3, 8 (*Papinianus libro nono quaestionum*): *Quod privilegium exercetur non in ea tantum quantitate, quae in bonis argentarii ex pecunia deposita reperta est, sed in omnibus fraudatoris facultatibus: idque propter necessarium usum argentariorum ex utilitate publica receptum est. plane sumptus causa, qui necessarie factus est, semper praecedit: nam deducto eo bonorum calculus subduci solet*<sup>37</sup>.

Wypowiedź „księcia jurystów rzymskich” pochodziła z dziewiątej księgi jego *Quaestiones*. Odniósł się w niej do specjalnego przywileju deponentów realizowanego wobec niesolidnego bankiera. Papinian twierdził, że jeśli depozytariusz nie wypełnił zobowiązań, to pieniądze na zwrot depozytów mogą pochodzić nie tylko ze zdeponowanych funduszy, lecz także ze wszystkich innych aktywów niesolidnego depozytariusza. Jedynie wydatki konieczne zawsze uwzględnia się w pierwszej kolejności<sup>38</sup>. Istotnym problemem było użycie przez Papiniana terminu *argentarius*. Był on zatem depozytariuszem gotówki, którą otrzymywał na przechowanie. Wobec niego można było zastosować specjalne *privilegium*<sup>39</sup>. W związku z tym można przyjąć, że właśnie w zakres czynności podejmowanych przez *argentarii* wchodziła działalność depozytowa. Świadczone przez nich usługi o charakterze bankowym starożytni Rzymianie uznawali za konieczne i niezbędne<sup>40</sup>.

<sup>36</sup> Odnośnie do umiejscowienia tego fragmentu w D. 16, 3 zob. Th. Mayer-Maly, *'Necessitas constituit ius'* (w:) *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, t. I, Torino 1968, s. 188; idem, *Bemerkungen zum Aufbau der Digestentitel* (w:) *Syntheseleia Arango-Ruiz*, t. II, Napoli 1964, s. 882; T. Walter, *Die Funktionen der 'actio depositi'*, Berlin 2012, s. 105. Por. rozważania R. Evans-Jones, *The Prefatory Section of D. 16.3: 'Depositum vel contra'*, RIDA 1978, 25, s. 255 i n.

<sup>37</sup> O autentyczności tego fragmentu, a szczególnie o jego bizantyjskim pochodzeniu zob. m.in. C. Longo, *Appunti sul deposito irregolare...*, s. 121 i n.; idem, *Corso di diritto romano. Il deposito...*, s. 59 i n.; G. Segrè, *Sul deposito irregolare in diritto romano*, BIDR 1907, 19, s. 197 i n.; B. Kübler, *Griechische Tatbestände in den Werken der klassischen Literatur (Schluß)*, ZSS 1908, 29, s. 189 i n.; idem, *Die klassischen Juristen und ihre Bedeutung für die Rechtsentwicklung* (w:) *Conferenze per il XIV centenario delle Pandette: 15 dicembre 530–15 dicembre 1930*, Milano 1931, s. 122 i n.

<sup>38</sup> Por. rozważania F. Scotti, *Il deposito nel diritto romano. Testi con traduzione italiana e commento*, Torino 2008, s. 63 i n., a także wcześniejsze A. D'Ors, *De nuevo sobre 'credittum' (replica a la critica de Albanese)*, SDHI 1975, 41, s. 239. Zob. także R. Scevola, *'Utilitas publica'*, t. II, *Elaborazione della giurisprudenza severiana*, Padova 2012, s. 206 i n.

<sup>39</sup> M. Talamanca, *'Argentarii'...*, s. 940 i n. Czy można byłoby ten przywilej traktować jako *privilegium exigendi* – zob. R. Orestano, *'Ius singulare' e 'privilegium' in diritto romano. Contributo storico-domatico*, Tolentino 1937, s. 125 i n.

<sup>40</sup> J. Andreau, *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987, s. 61 i n.; idem, *Banking and business in the Roman World...*, s. 33 i n.; G. Maselli, *'Argentaria'...*, s. 138 i n.; A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 3 i n.; idem, *Profili giuridici...*, s. 30 i n.; idem, *Per una storia...*, s. 185 i n.; idem, *L'impresa bancaria...*, s. 109 i n.

Klienci składali pieniądze u bankierów w tzw. *depositum irregulare*, głównie z uwagi na ochronę kapitału przed rozbojami i piratami<sup>41</sup> a także w celu wykorzystania ich do zapłaty w związku z *receptum argentarii*.

### 3

## RECEPTUM ARGENTARII

*Receptum argentarii* miało greckie pochodzenie i było umową związaną z działalnością bankiera, zwanego *argentarius*. Polegało ono na przyjęciu przez bankiera (*in se recipere*) obowiązku zapłacenia cudzego długu w formie jednostronnego przyrzeczenia. *Argentarius* zobowiązywał się w szczególności, mając u siebie w depozycie pieniądze klienta, do pokrycia długu, jaki klient zaciągnął u osoby trzeciej<sup>42</sup>. Następowo to albo poprzez porozumienie trzech osób: bankiera, jego klienta i osoby trzeciej, albo porozumienie pomiędzy bankierem a jego klientem, przy czym jeden z nich informował osobę trzecią za pomocą *chirographum*.

Wzmianki operacjach bankierskich można znaleźć w komediach Plauta. W jego dziele *Curculio* możemy zidentyfikować czynność zbliżoną do *receptum argentarii*.

Plaut, *Curculio* 345: *‘Dedisti tu argentum?’ Inquam. ‘Immo apud trapezitam situm est illum quem dixi Lyconem, atque ei mandavi, qui anulo meo tabellas obsignatas attulisset, ut daret operam, ut mulierem a lenone cum auro et veste abduceret’*. *Postquam hoc mihi narravit, abeo ab illo. Revocat me ilico, vocat me ad cenam; religo fuit, denegare nolui*.

<sup>41</sup> O niebezpieczeństwach związanych z podróżami morskimi zob. L. Casson, *Navi e marinai dell’antichità*, Milano 1976, s. 197–204; J. Rougé, *Recherches sur le commerce maritime en Méditerranée sous l’Empire romain*, Paris 1966, s. 426 i n.; idem, *Navi e navigazione nell’antichità*, Firenze 1977, s. 13 i n.; L. De Salvo, *Economia privata e pubblici servizi nell’impero romano. I corpora naviculariorum*, *Kleio* 5 1992, s. 23 i n.; S. Ducin, *Sztuka nawigacji w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 1997; H.A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1997; Ph. De Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1999 oraz A. Tarwacka, *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Warszawa 2009, passim; eadem, *Termin „pirat” w pismach Cycerona – inwektywa czy coś więcej?*, *Zeszyty Prawnicze* 2010, 10, 1, s. 83 i n.; Z. Benincasa, *Ryzyko związane z podróżami morskimi jako szczególnego rodzaju wkład niepieniężny do spółki w prawie rzymskim*, *Zeszyty Prawnicze* 2010, 10, 1, s. 49 i n. Por. także F. De Martino, *Storia economica di Roma antica*, Firenze 1979, s. 126–131; G.E. Rickman, *The Grain Trade under the Roman Empire*, «*Memoirs of the American Academy in Rome*» 1980, 36, s. 261–272; O. Höckman, *La navigazione nel mondo antico* (trad. it.), Garzanti 1988, s. 118–121; K. Green, *The Archeology of Roman Economy*, Berkeley–Los Angeles 1990, s. 17–30.

<sup>42</sup> M. Kaser, *Das Römische Privatrecht...*, s. 75; A. Bürge, *Fiktion und Wirklichkeit...*, s. 527 i n.

W mieście Epidauros, tuż obok świątyni Eskulapa, działał bankier, niejaki Likon. Był on uczestnikiem operacji finansowej, którą relacjonował w powyższym fragmencie, jeden z bohaterów sztuki, Kurkulio. Z jego przekazu wynikało, że Terapontigonus Platagidor, kupując od Kappadoxa służącą, polecił właśnie bankierowi wypłacić sprzedawcy brakujące dziesięć min. Zatem Likon miał wydać pieniądze po okazaniu znaku identyfikującego, którym w tym przypadku był list oznaczony pieczęcią zlecającego dokonanie tej czynności. Przepuszczalnie w stanie faktycznym przedstawionym w *Curculio* mamy czynność zbliżoną do *receptum argentarii*. Ułatwiało ono operacje dotyczące rozliczeń pomiędzy stronami, gdyż klient nie musiał wycofywać pieniędzy z banku, by następnie przekazać je wierzycielowi. Ponadto było ono gwarancją zapłaty osobie trzeciej, która była wierzycielem klienta.

O czynnościach zbliżonych do *receptum argentarii* traktują fragmentarycznie teksty literackie. Na ich podstawie nie można określić jak często było ono stosowane, ani na jakich warunkach finansowych okazywało się użyteczne. Natomiast istotnym, z punktu dalszych rozważań, może okazać się fragment autorstwa Scaevoli z pierwszej księgi *Responsa*, który kompilatorzy justyniańscy umieścili w trzynastej księdze, w piątym tytule *Digestów* – *De pecunia constituta*.

D. 13, 5, 26 (*Scaevola libro primo responsorium*): *Quidam ad creditorem litteras eiusmodi fecit: „decem, quae Lucius Titius ex arca tua mutua acceperat, salva ratione usurarum habes penes me, domine”. Respondit secundum ea quae proponerentur actione de constituta pecunia eum teneri.*

Jurysta odnosząc się do problemu powtórnie przyrzeczonych pieniędzy przedstawił list napisany do wierzyciela, w którym ukazano stan faktyczny dający podstawę do wniesienia *actio de pecunia constituta*. Z listu wynikało, że kwota dziesięciu, którą Lucjusz Tytus otrzymał jako pożyczkę z kasy wierzyciela, znajdowała się w rękach autora listownej wypowiedzi. Jak słusznie uważano<sup>43</sup>, skarga *de pecunia constituta* (*actio de pecunia constituta*) jest interpolacją. W przekazie Scaevoli powinna być mowa o skardze z *receptum* (*actio recepticia*), gdyż poprzez użycie słowa „ktoś” (*quidam*) mamy wyraźne nawiązanie jurysty do osoby dokonującej operacji bankierskich. Quintus Mucius chciał najwyraźniej przedstawić następujący stan faktyczny, a mianowicie, że Lucjusz Tytus otrzymał jakąś sumę pieniędzy od osoby

<sup>43</sup> Por. O. Lenel, *Palingenesia iuris civilis*, t. II, Leipzig 1889 (przedruk: Graz 1960), s. 290.

trzeciej, ustalając również odsetki. Natomiast bankier, którego Lucjusz Titius był klientem, informował listownie wierzyciela, że ta kwota znajduje się w jego posiadaniu oraz próbował uzgodnić formę zapłaty. Użyte we fragmencie Ulpiana wyrażenie *salva ratione usurarum* – wyjąwszy wyliczenie odsetek – mogło nawiązywać z jednej strony do obowiązku późniejszego zapłacenia obliczonych odsetek, jak i z drugiej do wyłączenia tej operacji z obowiązków bankiera<sup>44</sup>. Ponadto prawdopodobnie w prawie klasycznym, do powstania *receptum*, a zatem i zgody na wykonanie odpowiedniej czynności po stronie bankiera, wystarczające było oświadczenie pozbawione szczególnej formy, które mogło być zawarte w liście<sup>45</sup>.

## 4

### LIST KREDYTOWY (*CHIROGRAPHUM*)

Bankierzy wydawali klientowi albo wskazanej przez niego osobie specjalny dokument *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce. Być może o takim dokumencie czytamy już u Plauta (*Curculio* 345, fragment cytowany wyżej).

Komediopisarz ustami głównego bohatera Kurkulio odniósł się do problematyki listu kredytowego. U bankiera Likona, u którego jako klient posiadał rachunek, miał on złożone pieniądze. Mógł je odebrać każdy, kto legitymowałby się specjalnym listem z pieczęcią właściciela gotówki, samego Kurkulio. Zatem operacje na rachunku klienta prowadzonym przez bankiera były wykonywane na zlecenie posiadacza rachunku. Takim właśnie zleceniem mógł być specjalny dokument *chirographum*<sup>46</sup> (list kredytowy), który upoważniał do otrzymania gotówki lub dokonania innej operacji<sup>47</sup>.

<sup>44</sup> A. Petrucci, *Profili giuridici ...*, s. 60 i n.

<sup>45</sup> Szerzej na ten temat A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 379.

<sup>46</sup> Por. U.E. Paoli, *'Chirographum' (diritto greco e diritto romano)*, NNDI 1959, 3, s. 21 i n.; A. Castresana Herrero, *El 'chirographo' y la 'syngrapha'; significación jurídica desde la República hasta Justiniano* (w:) *Estudios de derecho romano en honor de Alvaro d'Ors*, t. I, Pamplona 1987, s. 361–380; S. Schiavo, *Il falso documentale tra prevenzione e repression. Impositio' fidei criminaliter agere civiliter agere'*, Milano 2007, s. 5 i n.

<sup>47</sup> D. 22, 1, 41, 2.

Ponadto dokonanie transakcji u bankiera<sup>48</sup> przy pomocy *chirographum* poświadczają zachowane dokumenty praktyki prawnej z I w. n.e. z archiwum Sulpicjuszy z Puteoli<sup>49</sup>. TPSulp. 55 zawierała dwa dokumenty typu *chirographum*, z których pierwszy był typowym potwierdzeniem otrzymania pożyczki<sup>50</sup>.

## 5

### DZIAŁALNOŚĆ POŻYCZKOWA

Już w komediach Plauta można znaleźć przykłady operacji bankierskich<sup>51</sup>, wśród których potrafimy wyróżnić udzielanie pożyczek<sup>52</sup>. Miały one niewątpliwie charakter konsumpcyjny i były zaciągane w celu uzupełnienia środków do życia, zakupu niewolnicy<sup>53</sup>, ukochanej kobiety czy spłaceniu innej, wcześniej zaciągniętej pożyczki<sup>54</sup>. Bankier – *argentarius* – pożyczał nie tylko własne pieniądze, lecz wykorzystywał w tym celu powierzone mu kapitały klientów. O takiej możliwości pisze Ulpian.

D. 12, 1, 13, 1 (*Ulpianus libro vincensimo sexto ad edictum*): *Unde Papinianus libro octavo quaestionum ait: si alienos nummos tibi mutuos dedi, non ante mihi teneris, quam eos consumpseris. quod si per partes eos consumpseris, an per partes tibi condicam, quaerit: et ait condicturum, si admonitus alienos nummos fuisse ideo per partem condico, quia nondum totos consumptos compereram.*

We fragmencie komentarza Ulpiana do edyktu umieszczonego przez kompilatorów w tytule *de rebus creditis si certum petetur et de conditione* jurysta przywoływał zdanie Papiniana w przedmiocie pożyczki, która została udzielona z cudzych monet. Zatem istniała możliwość dokonania transakcji

<sup>48</sup> Przypuszczalnie Sulpicjusze, a z całą pewnością Caius Sulpicius Cinamus był *coactor argentarius* i wykonywał swoje usługi w związku z udziałem w aukcjach. Por. P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, Berlin 1997, s. 54, przyp. 5.

<sup>49</sup> Zob. J. Urbanik, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, CPH 1999, 51, 1–2, s. 62 i n.

<sup>50</sup> Por. rozważania G. Camodeca, *L'Archivo puteolano dei Sulpicii*, t. I, Napoli 1992, s. 178 i n.

<sup>51</sup> Plaut., *Curculio* 341; 345; 560, 618; 712; 721; *Epidicus* 143; *Asinaria* 438; *Pseudolus* 757 i *Captivi* 449.

<sup>52</sup> Plaut., *Curculio* 71–79; *Mo.* 532.

<sup>53</sup> Plaut., *Curculio* 560. Por. ibidem, *Curculio* 715–720; idem, *Epidicus* 143.

<sup>54</sup> Por. rozważania A. Pikulskiej-Robaszkiewicz, *Lichwa...*, s. 28.

pieniężni, które pożyczkodawca miał u siebie z innego tytułu, jak chociażby z *depositum irregulare*.

Znaczną część operacji bankierskich stanowiły pożyczki oprocentowane, które były udzielane przez inne kategorie pośredników finansowych, przez przedstawicieli wyższych klas społecznych lub też przez przypadkowych spekulantów<sup>55</sup>. W źródłach jurydycznych były one zwykle określane jako *pecunias faenerare* lub *mutuas pecunias dare*<sup>56</sup>, które polegały na zawarciu umów pożyczkowych. Zobowiązywały one bankierów do przestrzegania ogólnie przyjętych zasad związanych z kontraktem pożyczki. Zatem w stosunku do klienta powstawała *obligatio usurarum* z tytułu odpowiedniej dodatkowej *stipulatio*. Ponadto udzielanie pożyczek przez bankierów rzymskich poświadczają zachowane dokumenty praktyki prawnej z I w. n.e. zachowane w archiwum Caiusa Caeciliusa Iucundusa z Pompejów<sup>57</sup> czy Sulpicjuszy z Puteoli<sup>58</sup>, a w szczególności TP 50–59<sup>59</sup>.

Także pożyczka morska była udzielana w związku z handlem i transportem morskim i była w orbicie zainteresowań bankierów rzymskich. Prowadzili oni bowiem swoje interesy zarówno w kraju, jak i za granicą<sup>60</sup>. Co prawda w pismach jurystów rzymskich mamy nieliczne wzmianki odnośnie do tego kontraktu<sup>61</sup>, podobnie w zachowanych dokumentach z praktyki prawnej jedynie kilka może odnosić się do pożyczki morskiej<sup>62</sup>, jednakże cechy charakterystyczne *pecunia traiecticia – fenus nauticum*<sup>63</sup> niewątpliwie czyniły je atrakcyjnymi także z punktu widzenia bankierów rzymskich.

<sup>55</sup> A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 9 i n.; idem, *Profili giuridici...*, s. 16 i n. Por. J. Krzynówek, *Prawne konsekwencje ustanowienia (praepositio) w rzymskich źródłach prawniczych*, *Studia Iuridica* 1997, 34, s. 73 i n.; J. Urbanik, *'Sponsio servi'*, *JJP* 1998, 28, s. 185 i n.

<sup>56</sup> Por. M. Salazar Revuelta, *La gratuidad del 'mutuum' en el Derecho romano*, Jaén 1999, s. 72 i n.

<sup>57</sup> K. Zanhermeister, *CIL IV, Supplementband 1*, Berolini 1898, s. 276 i n.

<sup>58</sup> FIRA III, 134.

<sup>59</sup> Zob. J. Urbanik, *Tabliczki Sulpicjuszy...*, s. 62 i n.

<sup>60</sup> W. Osuchowski, *Historyczny rozwój kompensacji...*, s. 29. Zob. J. Sondel, *Z problematyki rzymskiego prawa morskiego*, *CPH* 1982, 34, 2, s. 139 i n.

<sup>61</sup> Z. Benincasa, *Periculi pretium. Prawne aspekty ryzyka związanego z podróżami morskimi w starożytnym Rzymie (II w. p.n.e. – II w. n.e.)*, Warszawa 2011, s. 122, wraz z dalszą cytowaną literaturą.

<sup>62</sup> Zob. J. Urbanik, *Tabliczki Sulpicjuszy...*, s. 72; Z. Benincasa, *Periculi pretium...*, s. 123.

<sup>63</sup> Termin *pecunia traiecticia* wydaje się najczęściej być używany przez jurystów rzymskich, zaś *fenus nauticum* zaczął być stosowany od czasów Dioklecjana początkowo na oznaczenie odsetek od pożyczki morskiej. Por. J. Falenciak, *Rodzaje umów o przewóz statkiem i ich prawne konstrukcje według świadectwa rzymskich prawników klasycznych*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego* 1956, 6, *Prawo* 2, s. 70

## 6

## ARGENTARII JAKO POŚREDNICY AUKCYJNI

Również sprzedaż aukcyjna, która miała miejsce w starożytnym Rzymie, a została potwierdzona przez dokumenty praktyki prawniczej pochodzące z archiwów Lucjusza Ceciliusza Jukundusa, czy Sulpicjuszów<sup>64</sup> była w kręgu zainteresowania bankierów zwanych *argentarii*. Brali oni regularny udział w sprzedażach aukcyjnych, podczas których udzielali oni kredytów nabywcom<sup>65</sup>. *Argentarii* jako bankierzy posiadali na wyłączność kompetencję pośredniczenia w aukcjach<sup>66</sup>, a ich rola bankierów była bardzo znacząca. Nie tylko płacili sprzedawcom cenę zakupu, lecz także udzielali krótkoterminowych pożyczek kupującym (zwykle kilkumiesięcznych lub maksymalnie rocznych) i zobowiązani byli do prowadzenia starannych zapisów w księgach, głównie z uwagi na zastępowanie w tych czynnościach klienta<sup>67</sup>. Wynikiem pomyślnie zakończonej aukcji była umowa kupna-sprzedaży, której stronami byli sprzedawca i nabywca z licytacji. Bankier pełnił w niej jedynie rolę finansującego transakcję pośrednika. Jego praca wynagradzana była finansowo z tytułu zawartej z nabywcą *stipulatio*. W sytuacji, gdy przed licytacją bankier dysponował rzeczami ruchomymi, zobowiązany był je dostarczyć po zakończeniu aukcji<sup>68</sup>.

i n.; Z. Benincasa, *Periculi pretium...*, s. 119, przyp. 223. Zob. także odnośnie do terminologii R. Zimmermann, *The Law of Obligations...*, s. 182.

<sup>64</sup> Por.: L. Bove, *Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sepulci. Tabulae Pompeianae di Murécine*, Napoli 1984, s. 76, 97; J. Anderau, *La vie financière...*, s. 163; idem, *Affaires financières à Pouzolles au Ier siècle après J.C. Les tablettes de Murécine*, *Revue des Études Anciennes* 1994, 72, s. 52; A. Brüge, *Fiktion und Wirklichkeit...*, s. 486; A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 299; P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkunden...*, s. 22, 65; G. Camodeca, *L'archivio puteolano*, t. I..., s. 29 i n.; idem, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*, t. I, Roma 1999, s. 25.

<sup>65</sup> M. Talamanca, *'Argentarii'...*, s. 940.

<sup>66</sup> Por. M. Talamanca, *Contributi allo studio delle vendite all'asta nel mondo classico (Mem. Acc. Linc. VIII, s. VI)*, Roma 1954, s. 115 i n. H. Ankum, *Quelques problèmes concernant les ventes aux enchères en droit romain classique (w:) Studi in onore di Gaetano Scherillo*, A. Biscardi (ed.), t. I, Milano 1972, s. 385 i n. (ze wskazaniem literatury przedmiotu); A. Petrucci, *'Mensam exercere'...*, s. 99 i n.; F. Costabile, *L'auctio della 'fiducia' e del 'pignus' nelle tabelle dell'agro Murecine*, Soveria Mannelli 1992, s. 108 i n.

<sup>67</sup> Por. J.A.S. Thomas, *The auction sale in Roman law*, *Juridical Review NS* 1957, 2, s. 45–59; W. Osuchowski, *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales a Rome et sa condition juridique dans la compensation a la lumiere du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, *Archivum Iuridicum Cracoviense* 1968, 1, s. 67–80; idem, *Historyczny rozwój kompensacji...*, s. 26 i n.; J. Andreau, *La vie financière...*, s. 38 i n.

<sup>68</sup> Zob. M. Talamanca, *Contributi allo studio...*, a zwłaszcza s. 134 i n.; J.A.C. Thomas, *The auction sale...*, s. 45; idem, *Le 'auctiones' private*, *Labeo* 1966, 12, s. 397; M. Kaser, *Recenzion*, *ZSS* 1962, 79, s. 441; idem, *Das*

G. 4, 126a. *Item si argentarius pretium rei, quae in auctionem venerit, persequatur, obicitur ei exceptio, ut ita demum emptor damnetur, si ei res, quam emerit, tradita est, et est iusta exceptio. sed si in auctione praedictum est, ne ante emptori res traderetur, quam si pretium solverit, replicatione tali argentarius adiuuatur: aut si praedictum est, ne aliter emptori res traderetur, quam si pretium emptor solverit.*

Dostarczenie rzeczy ruchomych wiązało się z korzystaniem ze spichlerzy, stajni i innych budynków. Bankier nie miał tego obowiązku, gdy przedmiotem licytacji były nieruchomości. W obu przypadkach bankier, nie będąc stroną umowy kupna-sprzedaży, nie mógł być pozwany z powodu niezrealizowania dostawy. Obecność bankiera nie wykluczała obecności innych pośredników. Zatem oprócz *argentarii* w aukcyjnej sprzedaży majątków uczestniczyli *coactores* czy *coactores argentarii*, którzy byli jednocześnie poborcami i bankierami wymieniającymi pieniądze. Poza prowadzeniem działalności bankowej uczestniczyli w sprzedaży aukcyjnej (*auctiones*), nie tylko udzielając pożyczek nabywcom, jak czynili to *argentarii*, ale zajmując się również, tak jak *coactores*, egzekwowaniem należności. Starożytni Rzymianie korzystali z wyspecjalizowanych *coactores* w celu windykacji swoich wierzytelności od uchylających się od zapłaty klientów.

## 7

### UWAGI KOŃCOWE

Z powyższych rozważań wynika, że *argentarii* uczestniczyli w różnorodnych operacjach pieniężnych, które miały doniosłe znaczenie w życiu ekonomicznym starożytnego Rzymu. Były one ewidencjonowane w księgach handlowych bankiera – *codices rationum*. Bankierzy przyjmowali depozyty pieniężne zwane *depositum regulare* złożone w odpowiedniej formie. Przedmiotem depozytu były: monety, dokumenty, a niekiedy inne rzeczy ruchome. Klienci składali pieniądze u bankierów w tzw. *depositum irregulare* do zwrotu

---

*römische Privatrecht*, t. I, wyd. 2, s. 547 przyp. 16; H. Ankum, *Quelques problèmes...*, s. 380 (który streszcza poglądy starszych badaczy) i s. 385; A. Bürge, *Fiktion ud Wirklichkeit...*, s. 481 przyp. 71; A. Petrucci, *In margine a Gai. 4, 126 a. Osservazioni sulla 'exceptio mercis non traditae' e sulla 'praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solverit' in un' 'auctio argentaria' (w:) 'Iuris vincula'. Studi in onore di Mario Talamasca*. Napoli 2001, s. 311–329 [A. Petrucci, *Rozważania o 'exceptio mercis non traditae' oraz 'praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solvevit' przy 'auctio argentaria' – przeł. L. Kazana, Miscellanea historico-iuridica 2006, 4, s. 11].*

na każde żądanie w postaci *tantundem eiusdem generis*. Czynili to głównie z uwagi na ochronę kapitału przed rozbojami i piratami a także w celu wykorzystania ich do zapłaty w związku z *receptum argentarii*. Polegało ono na złożeniu nieformalnej obietnicy przez bankiera dotyczącej świadczenia z jego strony określonej sumy pieniężnej lub rzeczy.

Działalność pożyczkowa była również podejmowana przez bankierów zwanych *argentarii*. Pożyczek udzielano często młodym, ambitnym nobilom, którzy potrzebowali dużych kredytów dla ugruntowania swej kariery politycznej, czy też *municipium* lub władcom Wschodu, których jedynie wielkie sumy pieniężne mogły uchronić od ruiny finansowej. Tego rodzaju pożyczki udzielano tylko na wysoki procent, bowiem bankierzy rzymscy angażowali w tych operacjach finansowych nie tylko swój własny kapitał, lecz również kapitały powierzone im przez klientów. Bankierzy mogli również uczestniczyć w udzielaniu pożyczek morskich, czerpiąc z nich zyski.

W drugiej połowie II w. p.n.e. pojawiło się kilka istotnych zmian w prowadzeniu działalności bankierskiej. *Argentarii*, którzy do tej pory zajmowali się przyjmowaniem depozytów, zaczęli brać również regularny udział w sprzedażach aukcyjnych. Podczas aukcji bankierzy mogli udzielać pożyczek nabywcom rzeczy sprzedawanych na licytacji. Stali się więc swego rodzaju wyspecjalizowanymi pośrednikami finansowymi. Zatem *argentarii* z jednej strony płacili sprzedawcom cenę zakupu, a z drugiej udzielali krótkoterminowych pożyczek kupującym. W I w. p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, którzy byli jednocześnie poborcami i bankierami wymieniającymi pieniądze. Zatem w rękach jednej i tej samej osoby skupione zostały kompetencje wyspecjalizowanego pośrednika finansowego, którego obecność była związana z przeprowadzaną sprzedażą aukcyjną.

Kolejną formą działalności bankierskiej była kontrola jakości i wymiana monet. Początkowo te właśnie operacje wykonywali *nummularii* występujący w roli urzędowych probierców. Zapewne kontrolerami jakości nie byli *argentarii*, bowiem nie ma dowodów na to, że inni bankierzy oprócz *nummularii* zajmowali się kontrolą monet. *Argentarii* nie zajmowali się też odzyskiwaniem długów swoich klientów od osób trzecich. Tego rodzaju operacje podejmowali *coactores*, którzy byli swego rodzaju pośrednikami finansowymi.

## BIBLIOGRAFIA

- Albanese B., 'Agere', 'gerere' e 'contrahere' in *D. 50.16.19. Congetture su una definizione di Labeone*, SDHI, 1972, 38, s. 189 i n. [= *Scritti giuridici*, t. II, Palermo 1991, s. 1111 i n.].
- Anderau J., *Affaires financières a Pouzolles au Ier siecle apres J.C. Les tablettes de Murecine*, *Revue des Études Anciennes* 1994, 72, s. 39 i n.
- Andreau J., *Banking and Business in the Roman World*, tł. J. Lloyd, Cambridge 2004.
- Andreau J., *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siecle au J.C. – III e siecle ap. J.C.)*, Roma 1987.
- Ankum H., *Quelques problemes concernant les ventes aux encheres en droit romain clasique* (w:) *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, A. Biscardi (ed.), t. I, Milano 1972, s. 377 i n.
- Behrends O., *Das Litteralvertrag. Geldtruhe („Arca“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi“) im römischen Privatrecht und Zensus* (w:) *Au-dela des frontieres. Mélanges de droit romain offerts a Witold Wołodkiewicz*, t. I, Warszawa 2000, s. 57 i n.
- Benincasa Z., *Periculi pretium. Prawne aspekty ryzyka związanego z podróżami morskimi w starożytnym Rzymie (II w. p.n.e.–II w. n.e.)*, Warszawa 2011.
- Benincasa Z., *Ryzyko związane z podróżami morskimi jako szczególnego rodzaju wkład niepieniężny do spółki w prawie rzymskim*, *Zeszyty Prawnicze* 2010, 10, 1, s. 49 i n.
- Benke N., *Zum Eigentumserwerb des Unternehmers bei der 'locatio conductio irregularis'*, *ZSS* 1987, 104, s. 156 i n.
- Bessenyo A., *Das Rätsel der actio oneris aversi. Eine Exegese von D.19.2.31* (w:) G. Hamza (ed.), *'Iura antiqua', 'iura moderna', Festschrift für Ferenc Benedek*, Pecs 2001, s. 23 i n.
- Bove L., *Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sepulci. Tabulae Pompeianae di Murécine*, Napoli 1984.
- Brasiello U., *Deposito irregolare* (w:) *Problemi di diritto romano esegeticamente valutati*, t. I, Bologna 1954, s. 52 i n.
- Bürge A., *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, *ZSS* 1987, 104, s. 463 i n.
- Bürge A., *Zum Edikt 'De edendo'. Ein Beitrag zur Struktur des römischen Zivilprozesses*, *ZSS* 1995, 112, s. 1 i n.
- Camodeca G., *L'Archivio putuolano dei Sulpicii*, t. I, Napoli 1992.
- Camodeca G., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*, t. I, Roma 1999.

- Casson L., *Navi e marinai dell'antichità*, Milano 1976.
- Castresana Herrero A., *El 'chirographo' y la 'syngrapha'; significación jurídica desde la República hasta Justiniano* (w:) *Estudios de derecho romano en honor de Alvaro d'Ors*, t. I, Pamplona 1987, s. 361 i n.
- Costa E., *Papiniano. Studio di storia interna del diritto romano*, t. IV, Bologna 1899.
- Costabile F., *L'auctio della 'fiducia' e del 'pignus' nelle tabelle dell'agro Murecine*, Soveria Mannelli 1992.
- D'Ors A., *De nuevo sobre 'creditum' (replica a la crítica de Albanese)*, SDHI 1975, 41, s. 205 i n.
- De Martino F., *Storia economica di Roma antica*, Firenze 1979, s. 126 i n.
- De Robertis F.M., *D. 19, 2, 31 et il regime dei trasporti marittimi nell' ultima età repubblicana*, SDHI 1965, 31, s. 92 i n.
- De Salvo L., *Economia privata e pubblici servizi nell'impero romano. I corpora navi-  
culariorum*, Kleio 5, 1992, s. 23 i n.
- De Santis E., *Interpretazione del fr. 31 D. 19.2 (Alfenus libro V a. Paulo epitomatorum)*, SDHI 1946, 12, s. 86 i n.
- De Sarlo L., *Alfeno Varo e i suoi digesta*, Milano 1940.
- De Souza Ph., *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1999.
- Ducin S., *Sztuka nawigacji w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 1997.
- Jakab É., *Vertragsformulare im Imperium Romanum*, ZSS 2006, 123, s. 77 i n.
- Evans-Jone R., *The Prefatory Section of D. 16.3. 'Depositi vel contra'*, RIDA 1978, 25, s. 247 i n.
- Falenciak J., *Rodzaje umów o przewóz statkiem i ich prawne konstrukcje według świadectwa rzymskich prawników klasycznych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego 1956, 6, Prawo 2, s. 55 i n.
- Földi A., *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani* (w:) *Au-dela des frontieres. Mélanges de droit romain offerts a Witold Wołodkiewicz*, t. I, Warszawa 2000, s. 207 i n.
- Forschner B., *Das Schiff des Saufeius. Anmerkungen zu D.19.2.31*, Forum Historiae Iuris, Erste europäische Internetzeitschrift für Rechtsgeschichte (8 November 2011) <http://www.forhistiur.de/>, s. 1 i n.
- Gandolfi G., *Il deposito nella problematica della giurisprudenza romana*, Milano 1971.
- Green K., *The Archeology of Roman Economy*, Berkeley–Los Angeles 1990.
- Gröschler P., *Banchieri e limite delle usurae*, Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana 1998, 12, s. 345 i n.
- Gröschler P., *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, Berlin 1997.

- Habel P., *'Argentarii'* (2), RE 1895, 2, szp. 710 i n.
- Haymann F., *Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht*, ZSS 1919, 40, s. 167 i n.
- Höckman O., *La navigazione nel mondo antico* (trad. it.), Garzanti 1988.
- Kaser M., *Das Römische Privatrecht*, t. I, wyd. 2, München 1971.
- Kaser M., *Recenzion*, ZSS 1962, 79, s. 441 i n.
- Klami H.T., *'Mutua magis videtur quam deposita'*, Helsinki 1969.
- Kraut W.T., *De argentariis et nummulariis commentatio*, Gottingae 1826, c. 4.
- Krzynówek J., *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000.
- Krzynówek J., *Prawne konsekwencje ustanowienia (praepositio) w rzymskich źródłach prawniczych*, *Studia Iuridica* 1997, 34, s. 73 i n.
- Kübler B., *Die klassischen Juristen und ihre Bedeutung für die Rechtsentwicklung* (w:) *Conferenze per il XIV centenario delle Pandette: 15 dicembre 530–15 dicembre 1930*, Milano 1931, s. 105 i n.
- Kübler B., *Griechische Tatbestände in den Werken der klassischen Literatur (Schluß)*, ZSS 1908, 29, s. 183 i n.
- Kunkel W., *'Diligentia'*, ZSS 1925, 45, s. 266 i n.
- Kuryłowicz M., *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, *Rejent* 1994, 4, 10, s. 12 i n.
- Kuryłowicz M., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, *Folia Societatis Scientiarum Lublinensis* 1991, 33, 1–2, s. 73 i n.
- Lenel O., *'Palingenesia iuris civilis'*, t. II, Leipzig 1889 (przedruk: Graz 1960).
- Lenel O., *Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictscommentare*, ZSS 1881, 2, s. 14 i n.
- Litewski W., *Studien zur Verwahrung im Römischen Recht*, Warszawa–Kraków 1978.
- Longo C., *Corso di diritto romano. Il deposito*, Milano 1933.
- Maselli G., *'Argentaria'. Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986.
- Mayer-Maly Th., *'Locatio conductio': eine untersuchung zum klassischen römischen Recht*, Wien 1956.
- Mayer-Maly Th., *'Necessitas constituit ius'* (w:) *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, t. I, Torino 1968, s. 179 i n.
- Mayer-Maly Th., *Bemerkungen zum Aufbau der Digestentitel* (w:) *Syntelesia Arangio-Ruiz*, t. II, Napoli 1964, s. 878 i n.
- Mrozek S., *'Faenus'. Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*, Stuttgart 2001.

- Niczyporuk P., *Aukcyjna sprzedaż majątków z udziałem bankierów w starożytnym Rzymie* (w:) J. Bieluk, A. Doliwa, A. Malarewicz-Jakubów, T. Mróz (red.), *Z zagadnień prawa rolnego, cywilnego i samorządu terytorialnego. Księga jubileuszowa profesora Stanisława Prutisa*, Białystok 2012, s. 596 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Aukcyjna sprzedaż majątków jako jedna z form działalności bankierskiej w starożytnym Rzymie* (w:) *Pieniądz – Kapitał – Praca – Wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2008, s. 21 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe* (w:) *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 17 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Аукционная продажа имущества как одна из форм банковской деятельности в древнем Риме* (w:) *XII Colloquio dei romanisti dell'Europa Centro-Orientale e dell'Asia. Научные материалы*, Irkuck 2009, s. 17 i n.
- Niczyporuk P., Talecka A., *'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie* (w:) *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 23 i n.
- Nörr D., *Die Entwicklung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht*, ZSS 1956, 73, s. 68 i n.
- Oehler J., *'Argentarii'* (1), RE 1895, 2, szp. 706 i n.
- Orestano R., *'Ius singulare' e 'privilegium' in diritto romano. Contributo storico-domatico*, Tolentino 1937.
- Ormerod H.A., *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1997.
- Osuchowski W., *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków 1970.
- Osuchowski W., *L'argentarius, son rôle dans les opérations commerciales a Rome et sa condition juridique dans la compensation a la lumiere du rapport de Gaius (Gai IV 64–68)*, Archivum Iuridicum Cracoviense 1968, 1, s. 67 i n.
- Paoli U.E., *'Chirographum' (diritto greco e diritto romano)*, NNDI 1959, 3, s. 21 i n.
- Paoli U.E., *Deposito (Diritto antico)*, NNDI 1975, 5, s. 494 i n.
- Petrucci A., *'Mensam exercere'. Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. – meta del III sec. d.C.)*, Napoli 1991.

- Petrucci A., *In margine a Gai. 4,126 a. Osservazioni sulla 'exceptio mercis non traditae' e sulla 'praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solverit' in un' 'auctio argentaria'* (w:) 'Turis vincula'. *Studi in onore di Mario Talamanca*. Napoli 2001, s. 311 i n. [A. Petrucci, *Rozważania o 'exceptio mercis non traditae' oraz 'praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solvevit' przy 'auctio argentaria'* – przeł. L. Kazana, *Miscellanea historico-iuridica* 2006, 4, s. 11 i n.].
- Petrucci A., *L'impresa bancaria: attività, modelli 'organizzativi funzionamento e cessazione'* (w:) P. Cerami, A. Di Porto, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 99 i n.
- Petrucci A., *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007.
- Petrucci A., *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino 2002.
- Petrucci A., *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)*, *Studi Senesi* 2005, 15, s. 71 i n.
- Pflüger A., *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht*, *ZSS* 1947, 65, s. 121 i n.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Fenus unciarium*, *RIDA* 2002, 49, s. 165 i n.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *La législation republicaine contre usure* (w:) C. Masi-Doria, C. Cascione, *Fides, Humanitas, Ius. Studi in onore di L. Labruna*, t. 6, Napoli 2007, s. 4296 i n.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Le probleme de l'usure en Rome republicaine*, *OIR* 2000, 6, s. 124 i n.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Lichwa*, Łódź 1999.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Problem lichwy w republikańskim Rzymie* (w:) A. Sokala, E. Gajda (red.), *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, Toruń 2001, s. 171 i n.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Represja lichwiarstwa w rzymskiej republice* (w:) A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz (red.), *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, Lublin 2007, s. 193 i n.
- Rickman G.E., *The Grain Trade under the Roman Empire*, «*Memoirs of the American Academy in Rome*» 1980, 36, s. 261 i n.
- Röhle R., *Das Problem der Gefahrtragung im Bereich des römischen Dienst- und Werkvertrages*, *SDHI* 1968, 34, s. 218 i n.

- Roth H.J., *Alfeni Digesta. Eine spätrepublikanische Juristenschrift*, Berlin 1999, s. 23 i n.
- Rougé J., *Navi e navigazione nell'antichità*, Firenze 1977.
- Rougé J., *Recherches sur le commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris 1966.
- Сайко М., *Аргентарії, менсарії, нуммулярії... (банкіри античного Риму і їхні основні операції)*, Питання стародавньої та середньовічної історії (Збірник наукових праць), Чернівці 2008, 2(26), s. 47 i n.
- Salazar Revuelta M., *La gratuidad del 'mutuum' en el Derecho romano*, Jaén 1999.
- Scevola R., 'Utilitas publica', t. II, *Elaborazione della giurisprudenza severiana*, Padova 2012.
- Schiavo S., *Il falso documentale tra prevenzione e repression. Impositio' fidei criminaliter agere civiliter agere'*, Milano 2007.
- Schlosser H., Sturm F., Weber H., *Die rechtsgeschichtliche Exegese*, München 1993.
- Scotti F., *Il deposito nel diritto romano. Testi con traduzione italiana e commento*, Torino 2008.
- Segre G., *Sul deposito irregolare in diritto romano*, BIDR 19, 1907, s. 197 i n.
- Służewska Z., *Odpowiedzialność współników wobec osób trzecich w szczególnych rodzajach rzymskiej spółki*, praca doktorska niepublikowana, Warszawa 2001.
- Sokala A., *Zasada 'superficies solo cedit' w prawie rzymskim*, AUNC, Prawo 1987, 25, 172, s. 143 i n.
- Solazzi S., *L'estinzione dell'obbligazione nel diritto romano*, t. I, Napoli 1935.
- Sondel J., *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, Kraków 1967.
- Sondel J., *Z problematyki rzymskiego prawa morskiego*, CPH 1982, 34, 2, s. 139 i n.
- Stolfi E., *Studi sui "Libri ad edictum" di Pomponio: Contesti e pensiero*, Collana della Rivista di Diritto Romano, [www.ledonline.it/rivistadirittoromano/](http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/), Maggio 2001, s. 483 i n.
- Świrgoń-Skok R., *Nieruchomość i zasady akcesji według prawa rzymskiego*, Rzeszów 2011.
- Świrgoń-Skok R., *Odstępstwa od zasady 'superficies solo cedit' (uwagi historyczno-prawne)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, 7: Jednostka, państwo i prawo dawniej i dziś, Prawo 2003, 1, s. 383 i n.
- Talamanca M., 'Argentarii', NNDI 1957, 1, 2, s. 940 i n.
- Talamanca M., *Contributi allo studio delle vendite all'asta nel mondo classico (Mem. Acc. Linc. VIII, s. VI)*, Roma 1954, s. 1 i n.
- Tarwacka A., *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Warszawa 2009.

- Tarwacka A., *Termin „pirat” w pismach Cyncerona – inwektywa czy coś więcej?*, *Zeszyty Prawnicze* 2010, 10, 1, s. 83 i n.
- Thilo R.M., *Der ‘Codex accepti et expensi’ im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980.
- Thomas J.A.C., *Trasporto marittimo, locazione ed „actio oneris aversi”* (w:) *Antologia giuridica romanistica e antiquaria*, t. I, Milano 1968, s. 223 i n.
- Thomas J.A.S., *The auction sale in Roman law*, *Juridical Review NS* 1957, 2, s. 42 i n.
- Urbanik J., *‘Sponsio servi’*, *JJP* 1998, 28, s. 181 i n.
- Urbanik J., *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, CPH 1999, 51, 1–2, s. 51 i n.
- Verboven K., *The Sulpicii from Puteoli and Usury in the Early Roman Empire*, *TR* 2003, 71, s. 7 i n.;
- Verboven K., *The Sulpicii from Puteoli. ‘Argentarii’ or ‘Faeneratores’?* (w:) *Homages a C. Deroux, III, Histoire et épigraphie. Droit*, *Latomus* 2003, 270, s. 429 i n.
- Vogt H., *Das Erbbaurecht des klassischen römischen Rechts*, Köln–Wien 1950.
- Walter T., *Die Funktionen der ‘actio depositi’*, Berlin 2012.
- Watson A., *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965.
- Wiliński A., *D.19.2.31 und die Haftung des Schiffers im altrömischen Seetransport*, *Annales UMCS, Sec. G. Ius*, 1960, 7, 10, s. 359 i n.
- Wołodkiewicz W., *Uwagi na temat lichtwy* (w:) *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 437 i n.
- Zimmermann R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.